
ESTATS DE LA QÜESTIÓ I DOCUMENTACIÓ

Organització territorial i transformació urbana: de la ciutat industrial a la ciutat espectacle

Una entrevista amb Francesco Indovina

Abel Albet i Mas

Pilar Riera i Figueras

Universitat Autònoma de Barcelona. Departament de Geografia
08193 Bellaterra (Barcelona). Spain

Data de recepció: març 1998

Data d'acceptació: març 1998

Resum

A través d'una entrevista a Francesco Indovina, feta durant la seva estada a Bellaterra, l'urbanista italià fa un repàs a quines han estat les transformacions essencials que ha patit la ciutat capitalista en els darrers vint-i-cinc anys (l'onada neoliberal, la suposada fi de la planificació, la terciarització, la globalització, etc.), tot reflexionant sobre les implicacions d'aquests canvis en l'anàlisi urbana.

Paraules clau: Francesco Indovina, organització territorial, transformació urbana, ciutat, ciutat industrial.

Resumen. *Organización territorial y transformación urbana: de la ciudad industrial a la ciudad espectáculo. Una entrevista con Francesco Indovina*

A través de una entrevista a Francesco Indovina, realizada durante su estancia en Bellaterra, el urbanista italiano habla de las transformaciones esenciales que ha sufrido la ciudad capitalista en los últimos veinticinco años (el neoliberalismo, el supuesto fin de la planificación, la terciarización, la globalización, etc.), reflexionando sobre las implicaciones de estos cambios en el análisis urbano.

Palabras clave: Francesco Indovina, organización territorial, transformación urbana, ciudad, ciudad industrial.

Résumé. *Aménagement du territoire et transformation urbaine: de la ville industrielle à la ville spectacle. Un entretien avec Francesco Indovina*

À travers une entrevue avec Francesco Indovina, tenue pendant son séjour à Bellaterra, l'urbaniste italien fait une révision de quelles ont été les changements essentiels que la ville capitaliste a subit dans les derniers 25 ans (le mouvement néolibéral, la soi-disant fin de la planification, la globalisation, etc.), en réfléchissant sur les implications de ces changements dans l'analyse urbaine.

Mots clé: Francesco Indovina, aménagement du territoire, transformation urbaine, ville, ville industrielle.

Abstract. *Territorial organization and urban transformation: from the industrial city to the spectacle-city. An interview with Francesco Indovina*

In an interview during his stay at Bellaterra, the Italian urbanist, Francesco Indovina, reviewed the principal transformations which have taken place in capitalist cities in the last 25 years (the neoliberal wave, the supposed end of planning, tertiarization, globalization, etc.), and reflected on the implications of these changes for urban analysis.

Key words: Francesco Indovina, territorial organization, urban transformation, city, industrial city.

Francesco Indovina és director del Dipartimento di Analisi Economica e Sociale del Territorio (DAEST) a l'Istituto Universitario di Architettura di Venezia, on imparteix cursos d'Anàlisi de les Estructures Urbanes i Territorials. És editor de la revista *Archivio di Studi Urbani e Regionali* i entre les seves obres destaquen: *Lo spreco edilizio* (1974), *La città diffusa* (1990), *La città di fine millennio* (1992) i *La città occasionale* (1992). L'entrevista que es transcriu a continuació va ser feta el novembre de 1997 a Bellaterra quan Francesco Indovina, en tant que professor invitat per la Universitat Autònoma de Barcelona, impartí el curs «Estructura socioeconòmica, organització de la ciutat i transformació del territori», organitzat conjuntament pel Departament de Geografia de la UAB i l'Institut d'Estudis Metropolitans de Barcelona, en el marc del Programa de Doctorat en Geografia Humana de la UAB.

En els anys sentata un article teu¹ va servir a molts de nosaltres com a font indispensable d'inspiració i reflexió. Què creus que perdura d'aquells arguments? Les transformacions ocorregudes en la ciutat desvirtuen aquelles idees o continues pensant que encara podem parlar d'un «ús capitalista del territori»?

Jo encara estic convençut que el territori és un producte del procés econòmic i, doncs, reflex de les característiques bàsiques de cada sistema econòmic (en el nostre cas, del sistema capitalista). Òbviament, aquell article de fa tants anys es referia a un model abstracte del sistema capitalista, mentre que en la realitat ens trobem amb formes diverses del capitalisme que, malgrat que substancialment totes siguin iguals, permeten distingir i diferenciar el territori americà, l'europeu, l'anglès, l'italià, etc.

Tanmateix, respecte a l'elaboració feta en aquell moment, em sembla que cal afegir-hi dues consideracions: la primera és que la història de cada organització del territori té un pes determinant en l'ús capitalista del territori. No es tracta que tots els usos capitalistes siguin iguals, sinó que l'estructura històrica presenta elements de rigidesa que impel·leix el capital a fer operacions cada

1. INDOVINA, Francesco; CALABI, Donatella (1973). «Sull'uso capitalistico del territorio». *Archivio di Studi Urbani e Regionali*, 4 (2), p. 3-20.

cop més complexes i diferenciades en les diverses organitzacions territorials. El factor històric sosté dues connotacions: una, en tant que capital social fix i, per tant, econòmic, ja que les infraestructures i els equipaments poden ser considerats com a capitals encara no completament utilitzats. I, l'altra, la història en el sentit cultural, de la configuració urbana i arquitectònica de la ciutat. El fet que hi hagi una única lògica en el sistema de producció capitalista no significa que hi hagi una única ciutat ni que totes les ciutats siguin iguals: les ciutats són totes diferents precisament per aquesta raó, per aquest pes de la història, segons el qual el capitalisme funciona de manera diferent al llarg del temps, desenvolupa funcions diverses segons els llocs, etc. Hi ha una història diversa i una estructura diversa que fa que les ciutats també es configurin d'una manera molt diversa. Aquesta és la primera qüestió.

La segona qüestió fa referència al fet que el procés d'utilització del territori per part de les forces productives no és un procés exclusiu, és a dir, hi ha diverses utilitzacions que es contraposen entre elles i també entre les distintes opcions polítiques. Així, si en aquell article hi havia una presentació molt simplificada d'aquesta posició, el convenciment ara és que tot plegat es presenta com a més articulat. Aleshores jo vaig elaborar aquella idea de la transformació del territori a partir de la consideració de les pràctiques socials i de les polítiques públiques, entenent per pràctiques socials totes les activitats que els individus desenvolupen, en sentit particular o col·lectiu, per a la vida quotidiana, de la producció al consum. Són pràctiques socials les activitats de les empreses en localitzar-se en un indret determinat, en reclamar mitjans de transport i vies de comunicació, etc.; són pràctiques socials les de l'individu que fa turisme, que compra, o que s'organitza en comitès per contrastar polítiques o altres pràctiques socials; també són pràctiques socials les noves preocupacions de tipus ecologista i conservacionista, etc. Tot això configura un territori de conflictes, de competències.

Quin és el paper de les pràctiques socials i de les polítiques públiques en el procés d'organització territorial?

Totes les pràctiques socials són molt importants en l'organització del territori, tant pel dinamisme que hi generen com per la seva producció d'innovacions. Per tant són elements que, en qualsevol cas, cal salvaguardar dintre, però, de certs límits. I quin és el límit? Doncs que aquestes pràctiques socials expressen només interessos parcials, particulars, interessos d'un grup, d'un individu, d'una empresa, d'una companyia, i que no sempre (potser segurament mai) la suma de les pràctiques parcials dona una situació òptima. És en aquest punt on intervenen les polítiques. Les polítiques són públiques i mantenen un interès general, mentre que les pràctiques socials són privades, parcials i provoquen (si més no a Europa) problemes redistributius. Les polítiques públiques es converteixen, llavors, en un element fonamental per tal de corregir les pràctiques socials o simplement per modificar les condicions d'elecció de l'individu en les pràctiques socials.

La qüestió assoleix la màxima complexitat a l'hora de mantenir l'equilibri entre el necessari control de les pràctiques socials per part de les polítiques públiques i, al mateix temps, evitar l'ofec de les pràctiques socials, siguin de tipus econòmic o polític. Aquest equilibri és complex però és el nucli de la política: les pràctiques socials es caracteritzen precisament pel seu dinamisme i la seva innovació constants, elements intrínsecs en l'organització del territori. I no és raonable pensar que aquest dinamisme i aquesta innovació siguin únicament i exclusivament públics. Les polítiques públiques tendeixen, doncs, a governar les transformacions i a generar elements d'equilibri.

Ara bé, respecte al tema de l'ús capitalista del territori, jo crec que les polítiques no són mai polítiques neutres ni alienes als mecanismes socials. Tanmateix, són polítiques d'ordre general. Per exemple: no és raonable pensar en un territori no capitalista sota un sistema capitalista, però sí que és raonable pensar que aquesta organització del territori de tipus capitalista és conseqüència de les exigències capitalistes d'ordre general. És evident que el futur no és de color de rosa pel que fa a aquesta perspectiva, ja que les polítiques públiques sempre tendeixen a tenir més detractors, són sempre menors els recursos disponibles per a inversions públiques, etc.; és un problema força complex. Tanmateix, quan les polítiques públiques han perdut aquest rol equilibrador com per exemple a l'Anglaterra de la senyora Thatcher, s'han donat ruptures i degradacions urbanes molt notables i cap millora; i no només en els aspectes socials sinó també en l'organització urbana, en el funcionament de la ciutat.

Tot plegat m'empeny a remarcar la importància de les polítiques públiques i més en el context de la ciutat capitalista, caracteritzada per una organització de l'espai normativa i funcional orientada a la reproducció de les formes socials. Malgrat tot, segueix present aquell element dinàmic de contraposició a l'interior de la política, talment com esdevé també essencial qualsevol proposta política alternativa en tant que suposa una forma de fre a determinades pautes i de control a la gestió del territori.

Fins a quin punt l'onada neoliberal ha afectat les polítiques urbanes?

A Europa les polítiques urbanes són substancialment reformistes. Això m'ha empès a elaborar aquell altre concepte de la ciutat entesa com el lloc de compensació social, és a dir: les polítiques urbanes reformistes tenen una connotació redistributiva en l'ordre, sobretot, dels serveis. Així, per exemple, fins i tot reconeixent l'existència d'una partició social de la ciutat (la ciutat dels rics, la dels pobres), el conjunt de la ciutat respira un «clima cultural» que abasta, d'una manera o d'una altra, tots els grups socials, matisant-ne les diferències sorgides del procés econòmic i social i, doncs, suavitzant la confrontació entre grups socials. La ciutat sempre ha desenvolupat aquest rol. Fins i tot històricament.

El raonament que jo faig, però, considera l'evolució en les formes d'aquest rol. Així, per exemple, al llarg de la història els pobres han estat tractats de diverses maneres: primer vivien de les almoines individuals, després de l'almoina

col·lectiva (i, d'alguna manera, organitzada) des del punt de vista predominantment religiós, més tard han viscut mercès a les organitzacions de tipus civil i administratiu (el municipi organitzant la beneficència, etc.) i finalment es va fer el gran salt envers els drets (quan apareixen els drets individualitzats a la instrucció, la salut gratuïta, la casa, etc.). Tot plegat es tracta d'un procés evolutiu molt urbà caracteritzat per la continuada mediatització de la ciutat en un intent de mitigar les situacions extremes al seu interior. Avui que els drets es posen en discussió, retornem a l'edat mitjana: a mi em sembla una mica escandalós això del voluntariat, això que aquells que tenen necessitat depenguin dels voluntaris. El voluntariat és una exigència individual, no pot ser un resultat social, ha de ser una cosa que s'afegeix, no una cosa que supleix. Però aquesta és una altra història.

Creus que estem arribant a la fi de la planificació?

Que el pla es modifiqui no és greu. De fet, el pla es modifica sempre; el problema és la idea del pla, l'objecte del pla: els nazis planificaven forns crematoris! Jo, francament no crec que la planificació estigui en decadència. Les ciutats no viurien sense pla; hi pot haver una atenció més o menys gran als interessos privats, una atenció menys intensa a l'interès general, però això sempre ha estat així, sempre s'ha anat passant per diverses etapes. Per exemple: vosaltres heu tingut el franquisme, nosaltres el feixisme; després hem tingut la democràcia cristiana, vosaltres els socialistes i ara la dreta; nosaltres el centre-esquerra, etc. Cada fase històrica té els seus referents socials que tendeix a privilegiar, i també els de la planificació són més o menys privilegiats segons òptiques econòmiques, polítiques, etc. Però jo no crec en la fi de la planificació. Definitivament, la ciutat no pot viure sense pla.

En unes metròpolis cada vegada més terciaritzades, què en queda de la ciutat industrial? Què queda d'aquella ciutat moldejada pel primer capitalisme?

La ciutat sempre té un nucli històric, un centre principal, un centre de poder: la ciutat històrica que s'estudia era el lloc de trobada de les caravanes, el mercat, en algunes ciutats el port era una peça clau. Cada ciutat tenia un element significatiu que la identificava malgrat la lògica diversitat. Probablement el desenvolupament industrial va homogeneïtzar les ciutats (tot i que cadascuna mantenia alguns dels trets diferenciadors), ja que el capital productiu era, i és, un capital essencialment urbà. La indústria, la manufactura, es desenvolupa a nivell urbà per raons molt senzilles, relacionades amb el mercat del treball. La indústria, i sobretot la indústria inicial, té necessitat de grans masses de treballadors i té necessitat que aquesta gran massa de treballadors visquin concentrats: si cal que els obrers treballin 60 o 80 hores per setmana, no poden perdre 10 hores en desplaçaments des del camp. Així s'entén que el procés d'industrialització ha implicat concentració de capital a la ciutat i concentració de població entorn d'aquestes indústries, la qual

cosa ha donat a la ciutat una connotació fortament industrial i, ahora, de diferenciació espacial.

La ciutat industrial és una ciutat caracteritzada per elements de forta diferenciació social i espacial que posteriorment em sembla que han estat mal racionalitzats, substancialment mal utilitzats respecte a la teorització de l'urbanisme racionalista (per exemple el *zoning*), que no ha fet sinó accentuar aquells trets. Tanmateix, arriba un moment que la ciutat industrial canvia. La indústria no és una estructura estàtica sinó fortament dinàmica i, amb l'afegit de la revolució dels transports, es transformen moltes de les pautes de localització: es redueix la necessitat que la gran massa de treballadors visqui al costat de la fàbrica, és factible transportar en un temps relativament breu moltes persones des d'indrets cada cop més allunyats un cop rebaixada la durada de la jornada de treball, etc.

Així doncs, la ciutat industrial és una ciutat diversa que assumeix unes característiques peculiars pròpies, no només pel fet de contenir indústria, sinó també perquè la indústria comporta una sèrie de transformacions urbanes que són condicionades pel desenvolupament tecnològic. Les ciutats han canviat molt: jo m'imagino com devia ser Venècia el 1600 o el 1700: devia ser una ciutat molt avorrida, pudenta, perillosa, sorollosa... La invenció de l'enllumenat a gas fou una cosa que revolucionà la imatge urbana, talment com la generalització dels mitjans de transport sobre rodes transformaren l'organització urbana.

La ciutat, sempre ha estat el lloc de redistribució econòmica i homogeneïtzació social?

En estudiar les ciutats medievals es fa palès que no tenen especialització espacial: són totes elles una gran barreja. Els rics de l'època vivien de costat amb el pobres; els artesans, a costat dels camperols... una gran barreja. La raó era bàsicament social i ideològica, ja que es tractava de societats fortament estables i que no permetien cap modificació social, cap variació social dels membres: si un naixia camperol moria camperol; si un home era artesà, era perquè el seu pare havia estat artesà i també el seu fill esdevindria artesà. Amb aquests plantejaments, no cal demostrar l'estatus social perquè és una «marca de naixement»: quan neixes ja saps qui ets i qui seràs i no importa que et barregis amb altres elements de la societat perquè res no modificarà la teva situació. L'aristocràcia europea sempre ha estat socialment més oberta que la burgesia (sense gaires problemes per barrejar-se amb altres), precisament perquè estava totalment convençuda de la seva «marca», cosa que no tenia tan clara la burgesia, ja que en el moment en què apareix ha de justificar la seva existència i els seus comportaments, i ha d'explicar-los de manera que es vegi la diferència.

Quan arriba la revolució social, la revolució burgesa, aquella ciutat medieval tan compacta, complexa i poc diferenciada ha de començar a assumir unes formes molt més diferenciades que afectaran la manera de menjar i de vestir, l'ús de mitjans de locomoció, etc. Amb l'arribada del capitalisme la diferenciació social creix moltíssim: la mobilitat social genera especialització espacial, en el

sentit que és a través de la localització espacial que cadascú s'identifica amb un estrat de la societat; segons on visc i on treballo, demostro el meu estatus social. I això es converteix en un element molt característic de la ciutat burgesa del 1800. Barcelona és una de les ciutats emblemàticament burgeses, em sembla que fins i tot més que París. És a dir, la Barcelona de Cerdà és la part de ciutat per a la burgesia rica i rellevant (amb petites diferenciacions, és clar). Els aristòcrates del segle xx són els intel·lectuals i els artistes: intel·lectuals i professors universitaris viuen a Gràcia tot i que «no els correspondria» des del punt de vista del seu posicionament social dins l'estructura de la ciutat, o potser viuen al Barri Gòtic perquè els agrada barrejar-se amb artistes.

Fins a quin punt els nous fluxos migratoris poden alterar la fisonomia econòmica, social i cultural de les ciutats europees?

Certament, els moviments migratoris s'han modificat molt en els darrers vint-i-cinc anys (i sobretot en els darrers deu anys). I això és important perquè entre ciutat i migracions hi ha una relació estretíssima. Les ciutats han crescut, sobretot, perquè hi ha arribat gent, no perquè hi hagi nascut gent. En els darrers deu anys totes les grans ciutats han vist canviar els fluxos migratoris i els han volgut controlar, tot i que es tracta d'un procés diferent segons cada país: en països que tenen una història colonial molt àmplia aquestes migracions són un factor més habitual, mentre que en països com Itàlia sembla tot un esdeveniment. Avui els immigrants es veuen com un problema per a les ciutats, però històricament han estat un factor de riquesa. Un gran problema perquè de cop plantejaven la necessitat de vivenda, de treball, etc., però una gran riquesa perquè els immigrants, en general, són persones ja molt seleccionades (només emigren els més emprenedors, els més espavilats, els més curiosos, els més desitjosos de millorar, etc.).

Avui aquelles modificacions que introdueixen els immigrants tendeixen en certa mesura a empobrir la ciutat i, a més, tenim la dificultat afegida que es tracta d'immigrants procedents de molt diverses procedències. Igualment, cal recordar que la cultura és un procés bàsic que dona identitat a l'individu, alhora que és un instrument de control sobre les persones. Hi ha també un altre factor decisiu: aquests immigrants, directament o indirectament, formalment o informalment, entren en el procés productiu de tipus capitalista i això destrueix el 70% de la seva cultura. Per exemple: el temps, l'espai, el treball, el diner, tot esdevé una altra cosa en relació amb la seva cultura. I de la seva cultura, què en queda? Folklore! és a dir, tradicions mercantilitzades. Això comporta un problema molt complicat a les ciutats perquè els immigrants dels anys precedents, sobretot els qui procedien de les colònies (d'Anglaterra, França, Espanya, Portugal) formaven part, essencialment, de la classe dirigent dels seus països, i anaven a la metròpoli per adquirir una pauta d'identificació amb la potència colonial: així doncs, els indis continuaven portant turbant però esdevenien anglesos, els angolans esdevenien portuguesos, etc. Avui això no hi és.

Per sobreviure, per competir, les ciutats s'estan convertint en espectacle...

El tema de la ciutat espectacle em sembla força rellevant però no tant en raó del gran esdeveniment que, de fet, és un tret que ha caracteritzat la ciutat des de sempre. La ciutat sempre ha estat el lloc de la producció cultural, el lloc de la diversió. Tanmateix, què és el que ha canviat? Ha canviat la dimensió dels usuaris i de l'oferta de l'espectacle. Els usuaris ja no són un grup restringit (tradicionalment, la burgesia), sinó que avui tothom pot ser partícip d'un gran joc espectacular: el «ser», el participar, és ja un joc espectacular en si mateix i això modifica substancialment la ciutat. I aquí sí que hi ha una mancança, no de pla sinó de polítiques, que fan el problema molt complex.

És important remarcar la qualitat d'aquesta oferta cultural i sobre qui incideix. Mirem el cas de Barcelona, on l'oferta cultural és extraordinàriament rellevant però és selectivament utilitzada: tot condueix vers la catedral, tothom va al Museu Picasso, però al Museu Nacional d'Art de Catalunya ja hi va molta menys gent i encara menys a la Fundació Miró (si és que no hi ha una exposició específica). Un altre exemple és la Sagrada Família, que és un monument de gran èxit però estèticament discutible. Hi ha una notable selecció perquè les masses, que són les grans usuàries d'aquesta oferta cultural, són guiades per la fascinació externa: si una exposició és esmentada per la televisió llavors esdevé un gran esdeveniment, mentre que altres exposicions resten oblidades si els organitzadors no tenen una capacitat de promoció suficientment rellevant.

D'una altra part, també hi ha aquesta idea que l'esdeveniment crea la possibilitat de fer grans transformacions urbanes i, francament, l'únic exemple positiu (criticable però positiu) és Barcelona, tots els altres són veritables desastres. Em sembla que l'excepció és Barcelona perquè ja existia un pla, perquè hi havia un projecte precedent, perquè l'esdeveniment simplement ha accelerat el projecte ja existent. En totes les altres ciutats aquests esdeveniments han estat un desastre: Gènova i les colombiades, Sevilla i l'Expo, etc. L'esdeveniment és difícil de governar, sobretot si és molt gran, si és molt rellevant. Per altra part, els esdeveniments són l'excusa per concentrar recursos; això és cert. Per exemple, em sembla que l'efecte dels Jocs Olímpics de Barcelona l'heu tingut després i no durant la celebració dels Jocs perquè ara aquests ja són un esdeveniment televisiu, més que no pas un esdeveniment presencial al qual un hi va (el que hi va no veu res i en canvi per la televisió es veu fins el darrer detall).

Potser el que passa ara és que, en l'àmbit del turisme, hi ha un volum creixent de turistes: la gent es belluga com a boja i això genera una demanda creixent d'esdeveniments i, doncs, de competència per tal d'apropiar-se d'aquest mercat en continua ampliació.

Els processos de globalització estan fent perdre identitat a les ciutats?

Pel que fa al rol de la ciutat en els processos de globalització, aquest no és pas un fet nou: les ciutats sempre s'han fet la competència entre elles, si més no les ciutats que compten. Barcelona sempre ha fet la competència amb Madrid

sense esperar la globalització (o potser abans la feia amb Marsella); Venècia sempre ha fet la competència amb Estambul o amb els Països Baixos o amb Pisa. Sempre n'hi ha hagut de competència entre ciutats, però és cert que ara és més gran, que ara el mercat s'obre, que ara els mitjans de comunicació són més ràpids. Però, ben mirat, aquest fenomen no és una novetat. El que és nou és que avui la competència es fa a l'entorn de l'espectacle, amb l'atracció turística, o a l'entorn de l'economia, ja que són les empreses les que fan la competència i no les ciutats. Certes empreses són afavorides per certes ciutats: sí, però això també ha passat sempre.

Altres elements també contribueixen a fer perdre identitat: els centres comercials són un problema que molts urbanistes hem infravalorat. Una ciutat de la dimensió de Barcelona pot absorbir dos o tres Corte Inglés, però en una localitat més petita un centre comercial tendeix a destruir la trama ciutadana perquè posa en crisi la vida i les activitats comercials que són, precisament, uns elements que aporten qualitat urbana. Un altre element que cal destacar és el fet que els centres comercials són espectacle: el Corte Inglés és l'espectacle de la mercaderia portat a l'extrem.

Però, i la globalització entesa com l'acció dels *lobbies* de ciutats, això sí que és nou, oi? A vegades la ciutat fa la competència al mateix estat a l'hora d'organitzar el territori.

El que volia dir sobre la competència i la globalització de la ciutat és que és l'escala la que es modifica. Les ciutats sempre han estat el centre no només de les grans migracions, sinó també dels moviments pendulars: als segles XVIII i XIX i des de molt abans qui volia estudiar anava a Salamanca o a Pàdua o a Bolònia; la mobilitat ja existia, ja hi havia una globalització en determinats estrats socials, que ara, però, ara s'ha ampliat. L'Europa d'ara mateix és la de l'euro. L'Europa dels ciutadans no existeix però esperem que arribi.